

Azərbaycan folklorunda insan-təbiət münasibətləri

İnsan təbiətdir, təbiət insandır. İnsan təbiətsiz, təbiət insansız yaşaya bilməz. Min illər öncə dünya indiki deyildi. Təbiətin indiki biçimə gəlməsi birdən-birə olmayıb. Dünyadakı insanların ağı da şübhəsiz, indiki kimi deyildi. Təbiət insana qoynunda səxavətlə yer vermişdi. İnsan dünyaya heyran idi. Təbiətin nemətlərindən faydalanırdı. Gördüyü nə varsa, anlamağa çalışırdı, hər şey ona qəribə gəlirdi, səbəbini tapmağa çalışırdı. Ağı inkişaf etdikcə günəşin doğmasını, batmasını, yağışın yağmasını, ildırımın çaxmasını, qarın yağmasını, çayın axmasını mənalandırırdı, möcüzə sayırdı. Əcdad insana göy çox uca, əlçatmaz gəlirdi, dağda isə nəse qəribə bir heyranlıq, vüqar duyurdu...

Dünyada çoxlu xalqlar, hər birinin də yaranışla, təbiətlə bağlı təsəvvürləri var. Xalqımızın qədimdən bəri təbiətlə bağlı yaranan duyumu bu gün də canlıdır, yaşadır. Bu gün təbiətin qorunması ilə bağlı çağırışlar artıqda insanın bu acınacaqlı durumu düzəldəcəyi ümidləri də artır.

Azərbaycan insanı əcdaddan gələn təbiətə münasibətini ardıcıl, yaradıcı inkişaf etdirməklə dünyaya ömək ola bilər. Bu, bizim xalq olaraq mədəni borcumuzdur. Həm də meşə fondunun, içməli su imkanının az olduğu ölkəmizdə təbiətə mədəni yanaşma bəsləməyimiz təbii sayılmalıdır. Qloballaşan dünyada həlli çətin problemlər isə arımaqladı.

İlkin mifoloji düşüncədə tanrıçılıq görüşləri əcdadın dünyaya, həyata, insana, təbiətə münasibətini formalaşdırırdı. Tanrıçılıqda dünyadakından yaranma ideyası var, Tanrı dünyadadır, dünyadan qıraqda deyil. Əcdad Türk dünyanının yaradılışında iştirak edir, Tanrısı ilə birdir, Tanrısına erkildir. Tanrı da əcdadda birdir.

Qədim türk panteonu xeyirlə şərin savaşı, şərin gec-tez məhv olacağına inan ideyası üzərində qurulub. Göy Tanrı əcdadda birdir, doğmadır. "Öğuz-namə"də Ögüz kosmosunun yaranması sxemində baxaq: Əvvəlcə Ögüz doğulur; Günəş şüası şəklində yere enən qızla evlənir, Gün, Ay, Ulduz adlı üç oğlu olur; Ögüz daha sonra gölün ortasındakı ağacın koğuşunda tapdığı qızla evlənir, ondan da Göy, Dağ, Dəniz adlı üç oğlu olur. Bu, mifoloji əcdad Ögüzün dünya yaradılışında iştirakına inamı bildirir.

Əcdadın fitri duyumu şəhərin çəbində, çayların axarında, dağların vüqarında, səmanın uralığında, günəşin doğuluşunda - şəfqətində, qürbun qubarında (Günəşin batmasında), gecənin səhrində mənliliyi var. Bu, insani yaradıcılığın ehtə bir ölçüsüdür ki, əcdadın ulus olmaq, dövlət qurmaq, bir sözle, hər mənada var olmaq imkanlarını yaradır. Əcdad əşkarladığı sınırsız qüdrəti ilə var olur.

"Dədə Qorqud"da ("Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"da) Basatın doğuluşu-yaranışı əcdad funksiyası ilə bağlıdır. Hər şeydən öncə boyun quruluşu, məzmunu qədimliyini sübut edir. Başqa yandan buradakı inanc - xalqımızın ruhən bağlı olduğu tapınış məqamlarını işləyən. Təpəgöz Basatdan kimliyini soruşarkən Basatın ona cavabı:

"...Anam adın sorar olsan - Qaba Ağac! Atam adın deyrirsən - Qağan Aslan! Mənim adım sorarsan, - Aruz oğlu Basatdır, - dedi". Burada Basatın soyunu Ağacla və Aslanla bağlaması əcdaddan soracaq verəsidir; Basatın yaradılışını şərtləndirən əcdadın izləri aydın olur. Mifologiyada, ümumən türk mifologiyasında ağac geniş yayılmış, mürəkkəb semantikaya malik obrazdır. Türk mifologiyasında ağacın kullaşdırılması dərin kökləri olan inanclara bağlıdır. Ağacla bağlı bütün bu mifik təsəvvür, inanc, obraz, funksiyalar Azərbaycan əfsanələrində də izlərini saxlayıb. Bunların hamısı bu və başqa biçimlə yadılış mifinə bağlıdır.

"Qazan xanın oğlu Uruzun dıstaq olduğu boy"da Qazan oğlunu belə oxşayır: "Uca dağın zirvəsi oğul! Coşqun sularının daşqını oğul!"

Uruz: "Qarşı yatan uca dağlar istəsə, el yaylar, Aşqın-daşqın seller-sular istəsə, axar-çağlar. Qaracığ altar sağlam olsa, qulun verər, Qaytabanda qızıl dəvə sağlam olsa, doğar-törər, Yaylaqdakı ağca qoyun sağlam olsa, quzulayar, İgid bəylər sağlam olsa, oğlu doğulur!"

Dastanlarımızda insan-təbiət birliyi yetkin biçimdə ifadəsini tapır. Koroğlu-nun qılınçı ildırım parçasındandır, atları dərya atlarından. Azərbaycan muğamlarında, ayrıca olaraq Azərbaycan aşiq sənətində insan-təbiət birliyinin ifadəsi tamdır. Sazımızda tanrıçılıq ruhu, səsi aydın şəkildə duyulur. Azərbaycan zurna-balaban sənəti başdan-başca təbiətə soraq verir: haraylı, yenilməz, döyüş-kən, coşqun ruhlı Türk insanının həm də hədsiz zərifliyini, ilhmliyini çatdırır.

Novruz bayramının ruhunda Türk insanının təbiət ilə birliyi var: Novruzun Şərqiliyi var, ancaq ən yaxşı, yetkin ifadəçisi Azərbaycançandır, Azərbaycan-Türk ruhudur. Zərdüştükəndən gələn "Təmiz fikir, təmiz söz, təmiz əməl" ideyası fitri Novruzun ruhu mənəlanıb, əcdadın fitri duyumunun təsdiqi kimi xalq təməldə inkişaf edib. Azərbaycan folklorunun demək olar, hər bir janrında (əmək nəğmələrində, mərasim nəğmələrində, mövsüm nəğmələrində, əfsanələrdə, rəvayətlərdə, ala sözlərində, məsəllərdə, laylalarda, oxşamalarda, mahnılarda, bayatılarda, nağıllarda, tapmacalarda, yarıltılarda və s.) insan-təbiət doğmalığından yaranan birliyi izlərini görmək olur. Hər hansı bir mətndə özünəinamı, yaradıcı, intuitiv-

yalı insan obrazı varsa, orada mütləq təbiətin təsiri var.

Adət-ənənə, mərasim və rituallarda da insan-təbiətin birliyi özünü göstərir. Bu da təbiətdir. İnsan təbiətdədir, bütün hadisələr təbiətdə baş verir. İnsanın hali, halsızlığı, xeyirliyi, şəriyi təbiətdə ifadəsini tapır. Təbiətlə insanın qarşılıqlı birliyi var, bu birliyin canlı təsirləri insanın təbiətə yadılığının, ya da doğmalığının ölçüsünü göstərir.

Folklorun bu və ya başqa çoxsaylı janrlarında insanın təbiətə doğmalığı, həyanlığı, dərəkşeyliyi ilə yanaşı amansızlığı, ruhsuzluğu, səbirsizliyi, kobudluğu və s. var.

Əcdad - İnsan təbiətdə özünü görür, ancaq bu, hamıya aid deyil. Folklor düşüncəsi xalqiliyin bəşəriyyəti təsdiq edən ölçüsünü yaradır, burada qətiyyətin güzeştə yoxdur. Əcdad -insan sehvini anlayır, dərsini alır, sonrakı səpmənçilik isə fayda vermir. "Koroğlu" dastanında Rövşənün tələskənliyi, uğun mif-əfsanə örməkləri bu sıradandır. Təbiətlə bir olmaq, onun acı-ağrısını hiss etmək, təbiət kimi duymaq əcdadın fitri keyfiyyətlərindən idi.

Əcdadın Təbiətlə münasibəti doğma idi, onun əzəli ritmi ilə yuxudan oyanır, yuxuya gedirdi. Təbiətin hər günün təkrarsız bir ömrü kimi yaşayırdı. Bu duyğular əcdadın ağılında, ürəyində ölmür, itmir, ardıcıl inkişaf edən hissiyatında yeni çağlar yaradır, hansısa əmək, əkinçi, sayacı, sağın, ovçu, baliqçı, hana nəğmələrinə çevrilirdi. Folklorla təbiətdən qıraqda yaranan nəsə yoxdur, hamısı insanın burada var olmasının, təbiətlə fərəhlənməyinin, ya da kədərlənməyinin ifadəsidir.

Təbiət səxavətli, insan ağacdən (məşədən), sudan (bulaqdan, göldən, dənizdən), torpaqdan, oddan və s. bəhrələnir, Təbiətin balası olduğundan anasına qarşı çıxmır. Bu, insanın artıq ibtidailikdən çıxdığı, dil açdığı, ağılının yetkiləşməyə başladığı dövrüdür. İnsan torpağın təkcə məhsul vermədiyini anlayır, mənliliyi (ruhsallığı) deyilən bir keyfiyyətin olduğunu görür, nəticədə torpağın Yurd, Vətən müqəddəsliyi yaradır; bu ilahi hal insanın ağılında yaranıb gərəkləşir. Yaşadığı torpağın qoxusu onun üçün dünyanın ən gözəl ətri olur, çünki torpaq varlığını təsdiq edir.

Azərbaycan folklorunda əcdad ruhu təbiətin günəşi, səması, səhəri, gecəsi, çayı, bulağı (su ilə), ağacı ilə birdir. Folklor düşüncəmizin mayası doğadan gəlir: əcdad təsəvvüründə ilkinlik təbiətdəndir: hər şeydən öncə ona görə ki, insanın işi və mimikalarından niyyət imkanına kimi yol keçməsi, dil yiyəsi olması, cəmiyyət qurması təbiətdə mümkün olub. Dünyanın bütün bölgələrində xalq imkanına yetənlər bu aqibəti yaşayırlar. Ancaq əsas məsələ təbiətə ilahi, insani münasibətdəndir. Azərbaycan düşüncəsində bir istiqamət xalqlar arasında nadirlik, bənzərsizlik ilə seçilir. Dağın, göyün, günəşin, ağacın və s. insanlaşmış obrazlarının olması folklorumuzdakı əcdad düşüncəsinin yaşayıldığından gəlir. Olmayan, yoxa çıxması mümkün olmayan bu duyğu nəslidən-nəslə keçir, ənənə beləcə qırılmadan yaşayır. Burada dağ - vüqar, layaqət rəmzidir, həmişə möhtəşəmdir, yenilməzdir, çünki özündə ilahlilik keyfiyyəti daşıyır, tanrılıq mahiyyəti (yeni yenilməz, mənliliyi keyfiyyətlərə yeməmiş, iradəli) insan obrazındadır. Dağda insani görmək özünü anlayın, duyğun, təbiətin böyüklüyünü anladığı dərəcədə də özü ilə onun arasında mənliliyi birlik görən əcdad düşüncəsindən gəlir.

Elçin QALIBOĞLU
AMEA-nın Folklor İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent